

Төрөмырзаев Т.Т.

**КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН КОНСТИТУЦИЯСЫНДАГЫ
АДАМ МЕНЕН ЖАРАНДАРДЫН УКУКТАРЫНЫН ЖАНА ЭРКИНДИКТЕРИНИН
КЕПИЛДИГИНИН ӨЗГӨЧӨ ФОРМАЛАРЫ**

Төрөмырзаев Т.Т.

**ОСОБЫЕ ФОРМЫ ГАРАНТИИ ПРАВ ЧЕЛОВЕКА И ГРАЖДАНИНА
В КОНСТИТУЦИИ КЫРГЫЗСКОЙ РЕСПУБЛИКИ**

T.T. Toromyrzaev

**SPECIAL FORMS OF GUARANTEES OF HUMAN AND CIVIL RIGHTS IN THE
CONSTITUTION OF THE KYRGYZ REPUBLIC**

УДК: 622/341 (575.2)

Кыргыз Республикасынын Конституциясында адам жана жарандардын укуктарынын жана эркиндиктердин кепилдиги – бул Конституция каралган адамдардын укугун коргоо булагы же механизми болуп эсептелет. Конституциядагы кепилдиктер мамлекет аркылуу колдонулат жана мамлекет бир гана кепилдик берип жаткан жак болуп эсептелет. Демократиясы биринчи ордунда мамлекеттерде конституциялык кепилдиктер жөн гана юридикалык түрдө камтылбастан мамлекет жактан ар кандай шарттар түзүлөт, ал кепилдиктерди сактоо үчүн. Бул макалада биз Кыргыз Республикасынын Конституциясында адам жана жарандардын укуктарынын жана эркиндиктердин кепилдигинин өзгөчө формалары кандай максатта жана кандай тартимте колдооорун көрсөткөнгө аракет кылабыз.

Негизги сөздөр: укуктук кубулуштар, юридикалык табият, чектөө, адам укуктары, декларация, эркиндик, укук ченеми.

Конституционные гарантии прав человека и гражданина в Конституции Кыргызской Республики – это предусмотренные Конституцией Кыргызской Республики условия и средства (механизмы), обеспечивающие беспрепятственное пользование правами и свободами и их всестороннюю охрану. Гарантии прав и свобод в основном имеют государственный характер независимо от их конкретного содержания. В условиях подлинной демократии права и свободы не только признаются и юридически закрепляются, но и реально обеспечиваются посредством создания фактических и юридических условий их действительного осуществления. В этой статье рассматриваются конституционные гарантии человека и гражданина. Какие особые формы конституционных гарантий существует и как они применяются.

Ключевые слова: юридическая природа, юридические гарантии, обязанности гражданина, декларация, права человека, юридические ограничения.

Constitutional guarantees of human and civil rights in the Constitution of the Kyrgyz Republic – is provide by the Constitution of the Kyrgyz Republic the conditions and means (mechanisms) to ensure the peaceful enjoyment of rights and freedoms and their full protection. Guarantees of rights and freedoms generally have a state character, regardless of their specific content. In a true democracy under the rights and

freedoms not only recognized and legally secured, but also actually provided through the establishment of the factual and legal conditions for their actual implementation. This article discusses the constitutional guarantees of human and civil. What special form of constitutional guarantees exist and how they are applied.

Key words: legal nature, legal guarantees of the citizen duties, declaration, human rights, legal restrictions.

Конституциялык укуктардын жана эркиндиктердин кепилдигинин бир формасы катары КР Конституциясында (16-б. 3-б.) белгиленген укуктарды жана эркиндиктерди жүзөгө ашыруунун укуктук чегин жана чектөөсүн карайбыз. Бул берене өзгөчө формада кепилдик функцияларын б.а. жарандар өзүлөрүнүн конституциялык укуктарын жана эркиндиктерин эффективдүү (туура) жүзөгө ашыруу шарттарын жана каражаттарын аткарат. Чектердин инструменталдык баалуулугу абдан ар түрдүү. Биринчи иретте, чектер адамдын ага тиешелүү болгон укуктук мүмкүнчүлүктөрүнөн кыянаттык менен пайдалануусуна тыюу салуу аркылуу белгиленет. Бирок алардын негизги баалуулугу адам укуктарынын субъектисинин юридикалык жүрүм-турумунун чегин аныктап жатып, алар бир эле мезгилде анда эркиндик бар болгон шартында гана мүмкүн дегенди көрсөтөт.

Атайын адабиятта юридикалык кепилдиктердин бул түрүн көпчүлүк учурда адам укуктарынын маанилүү кепилдиги болгон укуктарды чектөөгө тыюу салуу менен алмаштырып жаткандыгын өкүнүч менен белгилейм [1,48]. Чектердин толук негиздүү аныктамасы бар: бул “коомдо бар болгон социалдык баалуулуктардын негизинде калыптанган жарандардын өзүлөрүнүн конституциялык укуктарын жана эркиндиктерин колдонуу чегин аныктаган критерийлердин жана ориентирлердин жыйындысы”.

А.А. Астрахань бул феноменди атайын изилдеп жатып төмөнкү жагдайларды белгилеген: биринчиден, бул укук ченемдүү жүрүм-турумдун критерийлеринин жана ориентирлеринин системасы; экинчиден, бул критерийлер социалдык адилеттүүлүк талаптарына жооп бериши керек; үчүнчүдөн, алар

укуктарды тийиштүү колдонуунун милдеттүү шарты болуп саналат [2,65]. Бирок чектер жана чектөөлөр белгилүү айырмачылыкка ээ. 1993-жылкы Конституцияны кабыл алуу биздин көптөгөн укук институттары, өзгөчө КР конституциялык укук институттары жөнүндө көз-карашыбызды өзгөртөт. Жакында эле укуктарды жана эркиндиктерди ишке ашырууга карата аларды жүзөгө ашыруунун чеги тууралуу айтып келишкен. Эми, бул маселени кененирээк кароо зарыл, б.а. укуктарды жана эркиндиктерди ишке ашыруунун чеги тууралуу гана эмес, аларды жүзөгө ашыруунун чектөөлөрү тууралуу да ой жүгүртүү керек”.

Адам өзүнүн укуктарын жана эркиндиктерин ишке ашырууда жана колдонууда ээнбаштык менен чектелбеси керек. Башкача айтканда Конституцияга карабастан адамдын таанылган укуктарын чектөөчү кандай гана болбосун мыйзамдар жана башка актылар мыйзамсыз болуп саналат.

Чектөөлөрдүн демократиялык мааниси алардын шайкеш болуусунан турат, б.а. мамлекет чектөөлөрдү киргизип жатып чектөөлөрдүн шайкештик принцибине негиздениши керек. Биринчи иретте, мындай кепилдиктер эң жогорку (эл аралык жана конституциялык) укуктук деңгээлде белгиленет. Көйгөй адам укуктарын коргоого багытталган конституциялык ченемдерди колдонууда бул эскертүүлөрдү түшүндүрүүдө турат. Маанилүү юридикалык кепилдик болуп адам укуктарын чектөө принциптерин жана тартибин (процедурасын) иштеп чыгуу саналат. Кыргыз Республикасы эл аралык милдеттенмелерге ылайык чет өлкө жарандарына жана жарандыгы жок адамдарга саясий жүйөлөр боюнча куугунтукталганда, ошондой эле адам укуктары менен эркиндиктери бузулган учурларда башкаларга берет. Кыргыз Республикасында адамдын жана жарандын укуктары менен эркиндиктерин жокко чыгаруучу же кемсинтүүчү мыйзамдар кабыл алынбашы керек. Адамдын, жарандын укуктары менен эркиндиктери улуттук коопсуздукту, коомдук тартипти, калктын саламаттыгын, адеп-ахлагын сактоо, башка адамдардын укуктары менен эркиндиктерин коргоо максатында Конституция жана мыйзамдар менен чектелиши мүмкүн. Киргизилип жаткан чектөөлөр көрсөтүлгөн максаттарга өлчөмдөш болушу керек. Адамдын, жарандын укуктарын, эркиндиктерин чектеген мыйзамдык актыларды кабыл алууга тыюу салынат. Конституцияда каралгандан башка максаттарда жана андан ашкан даражада укуктарга жана эркиндиктерге мыйзам менен чектөө коюлушу мүмкүн эмес.

Чектер, ошондой эле чектөөлөр инсандын эркиндигин чектөө көйгөйүн чагылдырат. Бирок бул укуктук кубулуштардын (каражаттардын) юридикалык табияты ар түрдүү: эгерде чектер укук субъектисинин иш-аракеттерине тиешелүү болсо, анда чектөөлөр мамлекеттин ишине багытталган. Ушуга байланыштуу бизди чектөөлөр (тагыраак айтканда чектөөгө тыюу салуу) гана адам укуктарынын маанилүү кепилдиги катары кызыктырат.

Ар кандай укукту чектөө убактылуу чара катары гана болушу мүмкүн деген ой менен макул болуу зарыл. Андай болбосо ал укукту жокко

чыгаруу болуп калмак, ал эми бул жагдайга КР Конституциясынын 20-беренесинин 2-бөлүгү менен жол берилбейт.

Бул кепилдиктин негизги идеясы негизги укуктардын жана эркиндиктердин кепилдигинин маңызы ар дайым сакталышы керек дегенден турат. Эгерде КР Конституциясында көрсөтүлгөн негиздер боюнча айрым негизги укуктарды жана эркиндиктерди чектөөгө жол берилсе да, аларды толугу менен жокко чыгарууга болбойт (20-б. 2-б.): анда мыйзам чыгаруучуга багытталган адамдын укуктары менен эркиндиктерин жокко чыгаруучу же кемсинтүүчү мыйзамдар кабыл алынбашы керек деген тыюу салынган. Анда көрсөтүлгөн негизги укуктар менен эркиндиктер жалпы таанылган укуктардан жана эркиндиктерден баш тартуу же кемсинтүү катары түшүндүрүлбөшү керек (20-б. 1-б). КР Конституциясы Адам укуктарынын жалпы декларациясынын [3,40]. 29-беренесинин негизги формасын туурап эле тим болбостон, ошондой эле биздин улуттук чындыкка ылайыкташтырган.

Мамлекет киргизе турган адам укуктарын чектөө маселесинин маанилүүлүгүн түшүнүп, БУУнун тапшырмасы боюнча 1984-жылы чектөөлөрдү түшүндүрүү принциптери иштелип чыгып, алар Сиракуз (иштелип чыккан жердин аталышы) деп аталган [4,59]. Документте белгилүү процедура иштелип чыгып, ар кандай даражадагы чиновник кандайдыр бир чектөөлөрдү киргизерден мурда же Конституциянын ченемдерин колдонуп жатып бардык демократиялык коомдо колдонулчу аталган принциптерди изилдеп чыгууга милдеттүү. Мисалы, ар кандай чектөө, аны кыянаттык менен колдонгон учурда ага даттануу же соттук коргонуу каражаттарын колдонуу мүмкүнчүлүгүн алдын ала карашы керек. “Жарандык жана саясий укуктар жөнүндө” 1966-жылдын 16-декабрындагы Эл аралык пакт менен кепилденген укукту колдонууга коюлган чектөөнүн укук ченемдүүлүгүн далилдөө жүгү мамлекетке жүктөлөт. Адам укуктарын колдонууну чектеген укук ченемдери так жана ар бир адам үчүн жеткиликтүү болушу керек. Адам укуктарын чектөөнү мыйзамсыз колдонууга же бул чектөөлөр менен кыянаттык менен пайдаланууга каршы жетиштүү коргоо жана эффективдүү каражаттар мыйзамда каралышы керек. Экономикалык кыйынчылыктар бул ченемден четтөө чараларын актай албайт.

Белгилүү болгондой, Кыргыз Республикасында жарандардын айрым укуктарын чектөөгө өзгөчө абал киргизилген учурда (“Өзгөчө абал жөнүндө” 1998-жылдын 24-октябрындагы №135 Мыйзамына ылайык) же өлкөнүн укук коргоо системасынын иштөө зарылчылыгы пайда болгондо жол берилет.

Бардык юридикалык кепилдиктерди эки чоң топко бөлүүгө болот: ишке ашыруу кепилдиктеринин жана кепилдиктер-каражаттар. Укук системасынын принциптерине ылайык процесстик кепилдиктер жана материалдык укук ченемдери менен бекитилген кепилдиктер бар. Конституцияда экөөнү тең бекитүү экөөнө тең артыкчылык бербейт, бул колдонуу практикасындагы алардын бирдиктүүлүгүн

жана жалпысынан алганда юридикалык кепилдиктердин ролунун өсүп жаткандыгын көрсөтүп турат. Мындан тышкары КР Конституциясы процесстик кепилдиктердин өнүгүүсүн камсыз кылган.

Мамлекет конституциялык укуктарды жана эркиндиктерди камсыздоону жана коргоону жүзөгө ашырган каражаттардын, ыкмалардын жана ыктардын арасынан бул укуктарды мыйзам менен өнүктүрүүнү жана тактоону бөлүү зарыл. Укуктардын кепилдиги көз-карашынан алып караганда мыйзамдар төмөнкү талаптарга жооп бериши зарыл: процесстик (процедуралык) ченемдердин кеңири жана өрчүгөн жыйындысын камтышы керек; баяндоо формасы боюнча бардыгы үчүн өтө так жана түшүнүктүү болушу керек; укуктук жөнгө салуунун бирдейлиги жана дифференциациясы боюнча салмагын тең кармоо керек. Мындан тышкары, мыйзам чыгаруу техникасын өркүндөтүү керек.

Укук ченеминин ачык-айкындык принциби. Укук ченеминин ачык эмес мазмуну бул ченемди негизсиз, субъективдүү ыктыярына негизделген түшүндүрүүгө жана колдонууга алып келип, конкреттүү иште колдонулган мындай ченемдердин, жарандардын конституциялык укуктарынын жана эркиндиктеринин бузулгандыгын көрсөтөт; бул анын КР Конституциясына ылайык келбейт деп таанууга негиз болот. Укук ченеминин ачык-айкындык талабы теория жана практика менен иштелип чыккан мыйзам чыгаруу техникасынын атайын эрежелери менен камсыздалышы керек. Ачык-айкындык критерийи бардыгы мыйзам жана сот алдында бирдей деген конституциялык принциптен келип чыгат, анткени мындай бирдейлик бардык укук колдонуучулар тарабынан бир түрдүү түшүнүү жана түшүндүрүү шартында гана камсыз болушу мүмкүн. Укук ченеминин мазмунунун ачык эместиги, тескерисинче укук колдонуу процессинде чексиз ыктыярдүүлук мүмкүнчүлүгүнө жол ачып, ээн баштыкка, демек бирдейлик жана мыйзамдын үстөмдүк принцибинин бузулушуна алып келет.

Юридикалык кепилдиктердин ченемдик негизин материалдык жана процесстик укук тармактарынын ченемдери түзөт. Ошондуктан аларды тармактык принцип боюнча (тармактык кепилдиктер деп аталат) кароо туура болот. Тактап айтканда конституциялык-укуктук, администрациялык-укуктук, жарандык-укуктук, жазык-укуктук, ошондой процесстик кепилдиктер (конституциялык-процесстик, жарандык-процесстик, жазык-процесстик, администрациялык-процесстик). Кепилдиктердин өзүнчө түрү катары эл аралык-укуктук кепилдиктер да аталышы мүмкүн. Мындай классификациянын негизги критерийи болуп аларды камсыздоо чөйрөсү саналат.

Юридикалык кепилдиктерди тармактык принцип боюнча бөлүү адамдын жана жарандын укуктары менен эркиндиктерин ушундай эле бөлүү менен макулдашылып, ал илим менен таанылып, мыйзамдарда колдонулат. Юридикалык кепилдиктерди изилдөөгө “тармактык” мамиле жасоо укук иерархиясында тигил же бул ченем-кепилдиктин ордун аныктоого; милдеттүү болгон субъектилердин ката-

рын тактоого; юридикалык жоопкерчиликтиң түрүн аныктоого жана кепилдик формаларын тактоого; тармактык кепилдиктердин регулятивдүү өзгөчөлүктөрүн аныктоого жана тармактык кепилдик функциялар аркылуу жалпы кепилдиктердин мазмунун ачып берүүгө мүмкүндүк берет.

Конституциялык укуктарды (учурдагы тармактык мыйзамдарда) тактоо адам укуктарынын маанилүү юридикалык кепилдигин түзөт. Бул кепилдиктин ишенимдүүлүгү, анын эффективдүүлүгү мыйзам чыгаруучунун кесипкөйлүүлүгүнөн жана укуктук аңсезим деңгээлине көз каранды. Бул кепилдиктин механизми төмөнкүдөн турат: анын тармактык укуктарын тактоо системасына карата конституциялык укуктун мазмуну жалпы ченем, алгачкы принцип катары чыгат; конституциялык укукту тактоочу тармактык укукту ишке ашыруу бир эле мезгилде тийиштүү конституциялык укукту ишке ашыруу болот, ал эми тармактык укукту бузуу конституциялык укукту бузуу болуп эсептелет. Убагында С.Л. Зивс [5,95] тактоочу ченемдер конституциялык буйрууну ишке ашыруунун көмөкчү каражаттары катары гана кабыл алынат деп белгиленген.

Корутунду

Конституциялык укуктар менен эркиндиктердин жана тармактык укуктардын байланышы юридикалык мүнөзгө ээ болуп, анын негизи конституциялык укуктар жогорку юридикалык күчкө ээ дегенден турат: конституциялык жана тармактык ченемдерди бирдей түшүндүрүү жана ишке ашыруу инсандын конституциялык укуктарын толугураак жүзөгө ашырууга багытталган. Көпчүлүк конституциялык укуктардын мааниси бир тармактын, конституциялык укуктун чегинен чыгат [6,31]. Бул биринчи кезекте социалдык-экономикалык жашоо жаатындагы укуктарга жана эркиндиктерге тиешелүү болот. Мисалы, КР Конституциясы жеке менчик укугун жарыялап, менчиктин тармак аралык институтунун негизин түптөп жатат. Ошентип, конституциялык укуктардын жана эркиндиктердин юридикалык кепилдиги КР Конституциясы менен бүтүп калбастан, башка тармактык укуктун ченемдери менен майда-чүйдөсүнө чейин такталат. Тактап айтканда, КР Граждандык кодексинин 2-бөлүмү жарандык укуктарды жүзөгө ашырууну жана коргоону жөнгө салат. КР Кылмыш-жаза кодексинин инсанга каршы кылмыштар деген 7-бөлүмүнө жашоого жана ден соолукка, ар-намыска жана кадыр-баркка каршы кылмыштар ж.б. кирет.

Адабияттар:

1. Шишенина И.В. Проблема правомерного ограничения гражданских прав человека // Гражданские права человека: современные проблемы теории и практики. С. 48. Возможно, это связано с тем, что в Европейской конвенции данная гарантия называется «пределы ограничения прав и свобод».
2. Астрахань А.А. Гарантии и пределы осуществления конституционных прав и свобод советских граждан 65 стр. М.1990 г.
3. Адам укуктарынын жалпы декларациясынын 29(2)-статьясы адам укуктарын укук ченемдүү чектөөнүн төмөнкү үч шартын карайт: “Ар бир адам өзүнүн укук-

тарын жана эркиндиктерин жүзөгө ашырууда мыйзам менен аныкталган гана чектөөлөргө дуушар болушу керек (1) башка адамдардын укуктарын жана эркиндиктерин тийиштүү таанууну жана урматтууну камсыздоо максатында (2) демократиялык коомдо адеп-ахлактын, коомдук тартиптин жана коомдук жыргалчылыктын калыс талаптарын канааттандыруу максатында (3)” (Всеобщая декларация прав человека // Международные акты о правах человека. С. 40).

4. Документтин тексттин төмөнкү жерден караңыз: Сиракузские принципы толкования ограничений и отступлений от положений Международного пакта о гражданских и политических правах / Пер. и коммент. Л. Н. Шестакова // Вестн. Моск. ун-та. Сер. Право. 1992. №4. С. 59
5. Зивс С. Л. Источники права. М., 1981. С. 95
6. Воеводин Л. Д. Конституция Российской Федерации и правовые отрасли: проблемы соотношения // Вестн. Моск. ун-та. Сер. Право. 1994. №5. С. 31.

Рецензент: к.ю.н., доцент Токтогулов А.А.